

УДК 342.8

doi.org/10.30970/jcl.3.2024.4

Вікторія Дубас

Доктор філософії права, доцентка кафедри конституційного права юридичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка, Львів, Україна
ORCID ID: 0000-0002-9918-8239
E-mail: viktoriia.dubas.lnu@gmail.com

Анастасія Костюніна

Студентка Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів, Україна
E-mail: a.kostunina.law@gmail.com

ВИБОРИ ТА ВІЙНА: ВИКЛИКИ Й МОЖЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

ELECTION AND WAR: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES OF UKRAINIAN DEMOCRACY

Viktoriia Dubas | Anastasiia Kostunina

Phd, Associated Professor of Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine /
Student of Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

Abstract | This research is dedicated to the constitutional analysis of conducting elections under the legal regime of martial law, aiming to determine the necessary conditions for the realization of democratic elections through the lens of electoral law principles. The constitutional and legislative restrictions on electoral rights are characterized. It is determined that any interference in the exercise of rights, including the prohibition of elections during martial law, must comply with the principle of proportionality. The socio-political situation in Ukraine, exacerbated by the full-scale invasion, has rendered the state unable to adequately guarantee the realization of fundamental electoral rights principles. Therefore, the current limitations on electoral rights in Ukraine are justified as they serve a legitimate and socially necessary purpose. However, recognizing the restrictions on human rights as proportional is insufficient. The state must make every effort to guarantee these rights in full capacity. Following the restoration of territorial integrity and the end of martial law in Ukraine, the issue of conducting post-war democratic elections will logically arise. To preserve Ukrainian democracy, adherence to the fundamental principles of electoral law is, certainly, essential. This requires addressing financial, legal, and organizational challenges. Thus, preparations for future elections must commence promptly to ensure that post-war elections are considered democratic. As a result, the

necessary steps for implementing democratic elections in Ukraine while adhering to the fundamental principles of electoral law are identified.

Keywords: elections, martial law, human rights, restrictions on human rights, principles of election law, democracy, Ukraine.

Анотація | Дослідження присвячене конституційному аналізу проведення виборів за правового режиму воєнного стану для встановлення необхідних умов реалізації демократичних виборів крізь призму принципів виборчого права. Охарактеризовано конституційні та законодавчі обмеження виборчих прав. Встановлено, що будь-яке втручання у здійснення прав, зокрема заборона проведення виборів за воєнного стану повинне відповідати принципу пропорційності. Зумовлена повномасштабним вторгненням суспільно-політична ситуація в Україні є причиною того, що держава неспроможна на належному рівні гарантувати реалізацію основоположних принципів виборчого права. А відтак, обмеження виборчого права в сучасній Україні відповідає легітимній та суспільно необхідній меті й є обґрунтованим. Водночас визнавати обмеження людських прав пропорційними недостатньо. Держава має докласти всіх необхідних зусиль, щоб гарантувати ці права повною мірою. Після відновлення територіальної цілісності та завершення воєнного стану в Україні логічно постає питання проведення повоєнних демократичних виборів. Для збереження української демократії безумовно необхідно дотримуватися основних принципів виборчого права. Для цього потрібно подолати виклики фінансового, правового та організаційного характеру. Тому підготовку до майбутніх виборів необхідно розпочинати якомога швидше, щоб повоєнні вибори вважалися демократичними. У результаті з'ясовано необхідні кроки для реалізації демократичних виборів в Україні з дотриманням основоположних принципів виборчого права.

Ключові слова: вибори, воєнний стан, людські права, обмеження людських прав, принципи виборчого права, демократія, Україна.

Постановка проблеми. Демократія є однією з основ конституційної держави поряд із верховенством права та людськими правами. Ці засади є визнаними європейськими цінностями. Зокрема, у преамбулі Статуту Ради Європи зазначено: «...підтверджуючи свою відданість духовним та моральним цінностям, які є спільним надбанням їхніх народів і справжнім джерелом особистої свободи, політичної свободи та верховенства права, принципам, що становлять підвалини кожної справжньої демократії»¹.

Людські права (*human rights*), верховенство права (*the rule of law*) та справжня демократія (*genuine democracy*) є взаємопов'язаними цінностями, оскільки загроза хоча б одній із них зумовлює необхідність захисту інших. Необхідність застосування заходів захисту конституційних цінностей зумовлена запровадженням відповідних правових режимів, як-от: надзвичайного та воєнного станів.

За умов загрози конституційним цінностям держава має право, а в певних випадках навіть повинна, застосовувати як звичайні, так і надзвичайні (екстраординарні) механізми захисту. До екстраординарних засобів захисту належать люстрація, заборона політичних партій, обмеження свободи слова та мирних зібрань тощо. Водночас звичайними механізмами захисту демократії є вибори та референдум². У зв'язку з цим постає цілком логічне запитання: чи можна застосовувати звичайні механізми захисту демократії за надзвичайних та воєнних умов? Іншими словами: чи можна проводити вибори в умовах воєнного стану?

Актуальність дослідження можливостей проведення демократичних виборів зумовлена суспільно-політичною ситуацією в країні. Варто підкреслити, що Україна сьогодні бореться за свою

¹ Статут Ради Європи: Статут Ради Європи від 05.05.1949 року // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text

² Барабаш Ю., Берченко Г. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (на досвіді державного будівництва під час російської агресії): Право України 2023 № 2023/01. С. 55-56. URL: <https://doi.org/10.33498/louu-2023-01-054>

державність не тільки військовими методами, а й, насамперед, шляхом утвердження демократичних ідеалів, які є невід'ємною складовою конституційної держави. Тому питання реалізації демократичних виборів, безумовно, є актуальним.

Метою статті є визначення можливості проведення виборів за воєнного стану та окреслення умов, за яких вибори вважаються демократичними. Для досягнення мети потрібно виконати такі **завдання**: по-перше, провести конституційний аналіз можливості проведення виборів за воєнного стану в Україні; по-друге, визначити умови, за яких можливо провести демократичні вибори в Україні з урахуванням принципів виборчого права.

I. Конституційний аналіз проведення виборів за правового режиму воєнного стану в Україні

Вибори – це одна з форм прямої демократії, завдяки якій забезпечується право громадян брати участь в управлінні державними справами та змінність політичної влади. Попри очевидні переваги демократичного правління, ХХ та ХХІ століття продемонстрували, що країни, особливо з молодією демократією, є досить вразливими, а тому демократія потребує захисту. Це питання особливо актуальне для України, оскільки ми захищаємо демократію сьогодні.

Проведення виборів за воєнного стану викликає значне здивування. Справді, за умов загрози існуванню держави питання проведення виборів відходить на другий план. Однак час від часу у медіа з'являється питання проведення виборів та змінності влади. Отже, чи можна проводити вибори в сучасних умовах, під час воєнного стану? Якщо так, то як можна забезпечити їхню демократичність? Якщо ж ні, то коли мають бути проведені вибори? У цьому дослідженні ми спробуємо знайти відповіді на ці запитання. Розпочнемо з аналізу норм національного законодавства.

Виходячи з буквального тлумачення тексту Конституції України, заборони на проведення виборів в умовах воєнного чи надзвичайного стану немає. Проте суспільно-політичні зміни в таких умовах несуть певні ризики. Тому цілком зрозумілим та обґрунтованим є задум законодавця щодо забезпечення легітимності повноважень парламенту у разі завершення строку його повноважень під час дії воєнного чи надзвичайного стану. Йдеться про норму частини 4 статті 83 Конституції України, яка встановлює, що в разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану. І хоча Конституція України не містить аналогічного положення щодо повноважень Президента України, статтею 108 Конституції України закріплено, що Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України³.

Втім, запровадження на території України воєнного чи надзвичайного стану зумовлює встановлення обмежень для реалізації окремих людських прав, наприклад, права громадян брати участь в управлінні державними справами через вибори, референдуми та інші форми безпосередньої демократії (стаття 38 Конституції України)⁴. Згідно зі статтею 64 Конституції України, це право належить до відносних, тобто не є абсолютним та в умовах, зазначених у цій статті, може обмежуватися. Права і свободи людини та громадянина, гарантії цих прав і свобод, а також організація й порядок проведення виборів і референдумів визначаються виключно законами України (стаття 92 Конституції України)⁵. Пряма заборона проведення виборів під час воєнного стану встановлена в Законі України «Про правовий режим воєнного стану». У статті 19 цього закону закріплено, що в умовах воєнного стану забороняється: «...проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування...»⁶.

³ Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12.05.2015 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

Варто зазначити, що будь-яке втручання у здійснення прав, зокрема заборона проведення виборів в умовах воєнного стану, має відповідати принципу пропорційності (міра застосованих обмежень має відповідати необхідності досягнення легітимної мети)⁷. Зокрема, Конституційний Суд України наголошує, що встановлення обмежень прав і свобод людини та громадянина є допустимим виключно за умови, що таке обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним⁸. Такої ж думки дотримується Європейський суд з прав людини, який у справі «Aziz v. Cyprus» (2004) постановив, що держави користуються значною свободою, встановлюючи у межах свого конституційного устрою правила, які регулюють парламентські вибори та склад парламенту, і що відповідні критерії можуть змінюватися залежно від історичних та політичних чинників, властивих кожній державі. Ці правила не повинні позбавляти окремих осіб або групи людей можливості брати участь у політичному житті країни, зокрема у виборах до законодавчого органу, право на яке гарантоване як Конвенцією, так і конституціями всіх Договірних держав⁹. З огляду на це, обґрунтованість визначається такою формулою: наявність легітимної мети та домірність застосованого заходу. Іншими словами, встановлене обмеження повинно мінімально втручатися в людське право. Тобто, поняття обґрунтованості має ширший характер і передбачає не лише дотримання процедури, а й забезпечення результату. Отож, заборона проведення виборів в умовах воєнного стану зумовлена не стільки її визначенням у законі, а насамперед неможливістю проведення демократичних виборів. У такому аспекті варто підкреслити, що проведення виборів не повинно бути самоціллю для держави, оскільки вибори – це демократичний спосіб переходу влади. Саме забезпечення проведення виборів згідно з визнаними принципами права є ознакою їхньої демократичності.

Вибори як форма безпосередньої демократії забезпечують право на участь в управлінні державними справами. І хоча це не єдина форма, оскільки існують інші інструменти (громадські слухання, електронні петиції тощо), вибори є найефективнішою формою участі громадян в управлінні державою. Стаття 21 Загальної декларації прав людини визначає, що кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля має виявлятися в періодичних і нефальсифікованих виборах, що проводяться на основі загального й рівного виборчого права шляхом таємного голосування або через інші рівнозначні форми, які забезпечують свободу голосування (ч. 1, 3 ст. 21)¹⁰. Аналогічні положення щодо принципів проведення виборів містяться в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права: «кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, згаданої в статті 2, і без необґрунтованих обмежень право і можливість: голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців» (п. b ч. 1 ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права)¹¹. Також статтею 71 Конституції України гарантовано, що вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними та відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування¹². Як видається, державі складно гарантувати більшість із цих засад в умовах воєнного стану, а в окремих випадках (наприклад, у зоні ведення активних бойових дій) — неможливо. Аналізуючи зазначені норми права, можна зауважити, що принцип прямого виборчого права

⁷ Рішення Конституційного Суду України у справі про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу № 2-рп/2016 від 1 червня 2016 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>

⁸ Рішення Конституційного Суду України у справі про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України № 26-рп/2009 від 19 жовтня 2009 року;

⁹ European Court of Human Rights: «Aziz v. Cyprus» (2004) C. 24 URL: <https://rm.coe.int/15-case-of-aziz-v-cyprus-ukrainian-translation-/16806b5960>

¹⁰ Загальна декларація прав людини: Декларація Організації Об'єднаних Націй від 10.12.1948 №995_015 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

¹¹ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Організації Об'єднаних Націй від 19.10.1973 №995_043 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

¹² Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

не є універсальним, а от принципи загального та рівного виборчого права, а також таємного й вільного голосування належать до основоположних. Саме забезпечення основоположних принципів виборчого права гарантує чесні та справедливі вибори. Пропонуємо розглянути дотримання цих принципів виборів під час війни та під час проведення перших повоєнних виборів.

Найбільше застережень виникає щодо дотримання принципу вільних виборів в умовах воєнного стану. По-перше, забезпечення будь-яких прав громадян України на тимчасово окупованих територіях є неможливим, оскільки вони перебувають поза юрисдикцією України. Хоча статтею 8 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» встановлено, що під час проведення виборів Президента України, народних депутатів України, всеукраїнського референдуму голосування громадян України на тимчасово окупованій території не організовується і не проводиться, а громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території, створюються умови для вільного волевиявлення під час виборів Президента України, народних депутатів України та всеукраїнського референдуму на іншій території України¹³. Однак Україна як держава не спроможна забезпечити реалізацію права голосу осіб, які перебувають під окупацією та не мають змоги потрапити на підконтрольні Україні території.

По-друге, варто підкреслити, що в умовах інформаційної пропаганди неможливо забезпечити дотримання принципу вільних виборів. Згідно з пунктом 3 статті 14 Виборчого кодексу України, застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та вільному виявленню волі виборця, забороняється¹⁴. Запобігти інформаційному впливу агресора, як-от через використання соціальних мереж (Telegram, Facebook), видається складним завданням. Також виникає низка питань щодо організаційного забезпечення виборів та безпеки учасників виборчого процесу на територіях, прилеглих до тимчасово окупованих, а також у зонах активних бойових дій. Статтею 14 Виборчого кодексу України закріплено засаду вільних виборів: «громадянам України забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні»¹⁵. Вільне волевиявлення можливе лише в умовах забезпечення свободи думки та слова, інформаційної та особистої безпеки виборців. Агресія проти України унеможливує гарантування безпеки, адже місця для голосування залишатимуться під постійними загрозами (наприклад, ракетні атаки чи мінометні/гранатометні обстріли).

Наступним принципом виборчого права, без забезпечення якого неможливо гарантувати справжність виборів, є принцип загальних виборів. Згідно з цим принципом, усі громадяни України, яким на момент голосування виповнилося 18 років, мають право голосу. Водночас виникає питання щодо реалізації свого активного виборчого права внутрішньо переміщеними особами, зокрема на місцевих виборах. Під час воєнного стану ускладнюється реалізація права голосу на виборах також і для військових.

Окрім того, виникає безліч застережень щодо дотримання принципу рівного виборчого права, оскільки виборчі округи неможливо сформувати без дослідження виборчої інфраструктури. При цьому варто враховувати, що на визначення меж виборчих округів передусім має впливати приблизно однакова кількість виборців, а не інфраструктурні чи інші ресурсні аспекти.

Забезпечення таємниці голосування як основоположного принципу потребує ґрунтовних досліджень у разі запровадження альтернативних порядків здійснення волевиявлення, як-от: електронне голосування, голосування за довіреністю чи поштою. Зрештою, існує низка труднощів із дотриманням таємниці голосування таких категорій громадян, як люди з інвалідністю, оскільки їхня кількість під час війни збільшилася.

¹³ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України №1207-VII від 18.10.2023 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

¹⁴ Виборчий кодекс: Кодекс України № 396-IX від 31.03.2023 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

¹⁵ Ibid.

У нормі статті 71 Конституції України не згадується принцип періодичності виборів, хоча стаття 21 Загальної декларації прав людини та стаття 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права чітко визначають, що вибори повинні бути періодичними. Водночас, у положеннях статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права встановлено, що під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження¹⁶.

Проте дискусійним залишається питання щодо тимчасового характеру такого обмеження (конституційна вимога згідно зі статтею 64 Конституції України). З одного боку, строк обмеження формулюється як «на період дії воєнного стану». Це формулювання конкретизується Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»» та Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні»». Відповідно до останнього закону, строк дії воєнного стану в Україні продовжено ще на 90 діб, до 9 листопада 2024 року. З іншого боку, Президент України не обмежений у повноваженнях видавати укази про продовження воєнного стану, а Верховна Рада України – у прийнятті законів про затвердження таких указів. Отже, фактично строк воєнного стану може бути надзвичайно тривалим, що суперечить принципу розумної періодичності виборів.

Враховуючи вищезазначене, встановлення заборони на проведення виборів під час воєнного стану як обмеження принципу безпосереднього волевиявлення народу можна вважати обґрунтованим. Після повномасштабного вторгнення гарантування втілення загальноновизнаних принципів виборчого права на практиці є складним завданням для держави. Тому встановлена законом заборона на проведення виборів у сучасних умовах відповідає легітимній та суспільно необхідній меті.

Разом з тим, виникає питання: чи є це обмеження пропорційним? Звернімося до практики Конституційного Суду України. Конституційний Суд України вважає, що держава, виконуючи свій головний обов'язок – утвердження та забезпечення прав і свобод людини (частина 2 статті 3 Конституції України) – повинна не лише утримуватися від порушень чи непропорційних обмежень прав і свобод людини, а й вживати належних заходів для забезпечення можливості їхньої повної реалізації кожною особою, яка перебуває під її юрисдикцією. З цією метою законодавець та інші органи публічної влади мають забезпечувати ефективне правове регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, та створювати механізми, необхідні для задоволення потреб та інтересів людини¹⁷. Певна річ, обмеження, що застосовуються, мають бути пропорційними, але також держава повинна намагатися мінімізувати їх та зосередити свою діяльність на основній функції – забезпечення людських прав.

Очевидно, що питання проведення виборів під час воєнного стану є дискусійним і неможливим без вжиття державою відповідних організаційно-правових заходів для гарантування чесних, справедливих, рівних, загальних та вільних виборів. Наявність такої дискусії лише підкреслює важливість питання проведення виборів, адже зазначені перешкоди не зникнуть після війни та потребуватимуть вирішення якомога швидше. Виборчим кодексом України закріплено, що Центральна виборча комісія має оголосити початок виборчої кампанії протягом місяця після скасування воєнного стану¹⁸. У зв'язку з цим підготовку до повоєнних виборів слід розпочинати негайно, щоб

¹⁶ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Організації Об'єднаних Націй від 19.10.1973 №995_043 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

¹⁷ Рішення Конституційного Суду України у справі про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу № 2-рп/2016 від 1 червня 2016 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>

¹⁸ Виборчий кодекс: Кодекс України № 396-IX від 31.03.2023 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

забезпечити право на реалізацію волевиявлення народу відповідно до засад виборчого права. Наступним завданням є визначення кроків, які держава має запроваджувати вже сьогодні для забезпечення демократичних виборів після завершення дії правового режиму воєнного стану.

II. Умови реалізації повоєнних демократичних виборів в Україні

Після відновлення територіальної цілісності та завершення воєнного стану в Україні логічно постає питання проведення повоєнних демократичних виборів. Для збереження української демократії необхідно дотримуватися основних принципів виборчого права. Проведення демократичних виборів потребує вирішення низки організаційних, правових та фінансових викликів. Розглянемо їх детальніше.

Першим викликом повоєнних виборів є **значні фінансові ресурси**. Центральна виборча комісія визначила приблизні суми видатків: на проведення виборів Президента України – 5 418,3 мільйонів гривень, а на вибори народних депутатів – 3 745,8 мільйони гривень¹⁹. У повоєнний період виникатиме питання про потенційні джерела фінансування виборів. Для проведення незалежних виборів держава має самостійно покривати всі витрати, пов'язані з їхньою організацією та проведенням. Венеційська комісія у своїй практиці визначила, що в унітарних державах будь-які витрати, зазначені місцевими органами влади в зв'язку з проведенням загальнонаціональних виборів, оплатою праці членів виборчих комісій, виготовленням бюлетенів для голосування тощо, звичайно покриває держава²⁰.

Невирішеним **правовим питанням** залишається визначення раціонального строку, що передуватиме призначенню виборів після завершення дії воєнного стану. Як уже зазначалося, Виборчим кодексом України встановлено, що рішення про призначення виборів, виборчий процес яких не розпочався у зв'язку з введенням воєнного стану, ухвалюється відповідним суб'єктом (а у випадку, якщо для проведення виборів законом не вимагається окремого рішення про їх призначення, – Центральною виборчою комісією) не пізніше ніж через місяць з дня припинення або скасування воєнного стану²¹. Організація повоєнних виборів, безумовно, потребує більше часу, ніж це встановлено чинним законодавством. У висновках дев'ятого Діалогу Жана Моне зазначається: депутати Верховної Ради України погодили, що майбутні вільні та чесні національні вибори (президентські та парламентські) проводитимуться після завершення війни та воєнного стану з достатнім часом для підготовки їх проведення (не менше ніж 6 місяців після закінчення воєнного стану)²². Однак Верховна Рада України не ухвалила законопроект щодо внесення змін у зазначені положення Виборчого кодексу України. Ймовірно, формулювання «не менше ніж 6 місяців» може стати приводом для маніпуляцій, наприклад, відкладання проведення виборів на невизначений термін. І все ж вибори – єдина форма безпосередньої демократії, за допомогою якої народ може змінювати представників влади мирним, конституційним шляхом. Так, Конституційний Суд України вказує, що визначальне значення для функціонування демократичної держави, її республіканських засад має встановлений Основним Законом України порядок формування органів державної влади, зокрема періодичність їх обрання та призначення²³. Отже, встановлення розумного строку, після завершення якого мають бути призначені вибори, є важливим завданням для держави.

¹⁹ Про затвердження обсягу видатків для включення до бюджетного запиту за бюджетною: Постанова Центральної виборчої комісії / № 53 / 15 серпня 2023 року URL: <http://surl.li/urjfg>

²⁰ Кодекс належної практики у виборчих справах: керівні принципи та пояснювальна доповідь ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії Венеція 18-19 жовтня 2002 року URL: <http://surl.li/urixv>

²¹ Виборчий кодекс: Кодекс України № 396-IX від 31.03.2023 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

²² Висновки, прийняті під час дев'ятого Діалогу Жана Моне с. Тур'я Пасіка, Закарпатська область, Україна 10-12 листопада 2023 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/74725.pdf>

²³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положення частини восьмої статті 83 Конституції України у системному зв'язку з положеннями частин шостої, сьомої статті 83, пункту 9 частини першої статті 106, частин третьої, четвертої статті 114 Конституції України року № 8-рп/2009 від 28 квітня 2009 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-09#Text>

Поєднання наслідків війни та реалізації повоєнних виборів з дотриманням принципів виборчого права вимагає вирішення **низки організаційних викликів**. З одного боку, Конституція України гарантує, що вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними та відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування²⁴. З іншого боку, у повоєнний період виникатимуть труднощі з гарантуванням більшості названих Конституцією принципів. Які ж умови необхідно виконати, щоб повоєнні вибори вважалися демократичними?

Принцип загального виборчого права, як стверджує Венеційська комісія, полягає у двох аспектах: активному (право обирати) та пасивному (право бути обраним)²⁵. У національному законодавстві стаття 7 Виборчого кодексу України присвячена першому аспекту цього принципу. Так, активне право полягає в тому, що право голосу мають громадяни України, яким на день голосування виповнилося 18 років. Пасивне право висвітлено у статті 10 Виборчого кодексу України: вигоди до кандидатів згідно з Конституцією України змінюються залежно від посади, щодо якої проводяться вибори²⁶. Зокрема, народним депутатом України може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років²⁷.

Аналізуючи принцип загального виборчого права, тобто право обирати, варто розглянути питання реалізації права голосу окремими категоріями громадян України, наприклад, як згадувалося у першій частині статті, внутрішньо переміщеними особами. Сьогодні ми можемо спостерігати, як ця категорія осіб бере активну участь у житті та розвитку територіальних громад. У повоєнний період більшість таких виборців і надалі перебуватиме в «нових» громадах через об'єктивні причини. Важливо забезпечити їхні виборчі права, зокрема на місцевих виборах.

Також необхідно забезпечити право голосу великій кількості виборців, які перебувають за межами території України. Згідно з частиною 1 статті 31 Виборчого кодексу України, закордонна виборча дільниця призначена для організації та проведення голосування виборців, які проживають або на день проведення голосування перебувають на відповідній території іноземної держави. А частина 2 згаданої статті зазначає, що закордонні виборчі дільниці утворюються Центральною виборчою комісією при закордонних дипломатичних установах України, у військових частинах (формуваннях), дислокованих за межами України²⁸. Візьмемо, наприклад, Республіку Польщу, де утворено чотири виборчі дільниці²⁹. Після повномасштабного вторгнення кількість громадян України за кордоном, зокрема в Польщі, перевищує наявну можливість виборчих дільниць забезпечити реалізацію права голосу особам, які перебувають в іноземній державі. Отже, перед повоєнними демократичними виборами стоїть завдання – утворення додаткових закордонних дільниць, а також реєстрація виборців, які виявлять бажання скористатися своїм правом голосу на них. Варто зауважити, що залишається відкритим питання щодо правового статусу таких дільниць (поширення національного законодавства на території додаткових закордонних виборчих дільниць).

Непростим завданням для держави також є забезпечення права голосу військовослужбовців. Пріоритетним має бути завдання забезпечити право голосу тих, хто ціною життя захищає демократію.

²⁴ Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. Відомості Верховної Ради України.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

²⁵ Кодекс належної практики у виборчих справах: керівні принципи та пояснювальна доповідь ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії Венеція 18-19 жовтня 2002 року URL: <http://surl.li/urixv>

²⁶ Виборчий кодекс: Кодекс України № 396-IX від 31.03.2023 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

²⁷ Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. Відомості Верховної Ради України.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

²⁸ Виборчий кодекс: Кодекс України № 396-IX від 31.03.2023 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

²⁹ Голосування громадян України за кордоном: Посольство України в Республіці Польща 4 грудня 2018 року

URL: <https://poland.mfa.gov.ua/news/67922-golosuvannya-gromadyan-ukrajini-za-kordonom>

ратію. Потенційні загрози з боку агресора зумовлюють необхідність гарантування захисту кордонів, що буде причиною відсутності військових за місцем виборчої адреси. Велика кількість військових несе військову службу за межами своїх військових частин. Тому держава повинна забезпечити реалізацію їхніх виборчих прав за фактичним місцем служби. Хоча готового «рецепту» проведення повоєнних виборів в Україні не може бути з огляду на унікальний досвід нашої держави, все ж спробуємо проаналізувати відповідний досвід іноземних держав. Безумовно, перед нами стоїть також важливе завдання – гарантування прав звільнених, депортованих та полонених осіб. Їхня участь у повоєнних виборах – це не тільки дотримання принципів виборчого права, а й збереження духу української демократії.

Вибори США 1944 року — унікальна історична подія. Мільйони американців воювали за межами свого континенту, проте мали змогу проголосувати на президентських виборах. З цього приводу Ф. Рузвельт зазначав: «Нам, в Америці, де всі наші інституції настільки стійкі, важко усвідомити драматичний характер того факту, що всього за кілька коротких тижнів американський народ віддасть свої голоси на абсолютно вільних виборах під час війни»³⁰. Солдати могли віддати свій голос за обраного ним кандидата в порядку, визначеному Законом «Про голосування солдатів» 1942 року (The 1942 Soldier Voting Act)³¹. Цим актом було гарантовано право голосу військових за допомогою офіційного федерального військового бюлетеня, який надсилався спеціальною поштою до фактичного місця несення служби. Розповсюдження таких бюлетенів поштою було поширеним методом минулого століття. Повоєнні вибори в Україні можуть передбачати інший сценарій, наприклад, забезпечення голосування на звичайних виборчих дільницях, розташованих поза межами дислокації військових частин тощо. У такому разі військовослужбовця може бути внесено до списків виборців згаданих дільниць щонайменше за три дні до дня голосування за поданням самого військового чи командира відповідного підрозділу.

Принцип вільних виборів згідно зі статтею 14 Виборчого кодексу України визначається так: «Громадянам України забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні»³². Виборці мають бути захищені від залякування або обмежень, які б перешкождали їм голосувати або віддавати свій голос відповідно до своїх намірів, незалежно від того, від кого виходять такі погрози — від влади чи від окремих осіб; таким діям держава зобов'язана запобігати та карати їх³³. Безсумнівно, для вільних виборів потрібно гарантувати особисту безпеку громадян. І хоча йдеться про повоєнні вибори, відновлення територіальної цілісності держави не є повною гарантією безпеки. Для гарантування безпеки виборців від потенційних загроз необхідним кроком є забезпечення виборчих дільниць укриттями.

Принцип чесних (справедливих) виборів закріплено статтею 19 Виборчого кодексу України. Чесні та справедливі вибори забезпечуються дотриманням основних принципів виборчого права, належним виконанням виборчих процедур і механізмів, точним і достовірним встановленням результатів³⁴. У світлі цього постає питання оновлення даних Державного реєстру виборців (далі — Реєстр). Суть проблеми не лише в ідентифікації кожного виборця, а й в актуальності його даних, а також у необхідності забезпечити діяльність незалежних органів адміністрування виборів на деокупованих територіях.

Одним з органів адміністрування Реєстру є регіональні органи адміністрування Державного реєстру виборців. Згідно з пунктом 11 статті 14 Закону України «Про Державний реєстр виборців»

³⁰ James Anderson, Michael. The presidential election of 1944 / University of Cincinnati, 1990 С.1. URL: <http://surl.li/urjat>

³¹ The Soldier Voting Act and Absentee Ballots in World War II: article the national WWII museum New Orleans. October 19, 2020 URL: <http://surl.li/urjbd>

³² Виборчий кодекс: Кодекс України № 396-IX від 31.03.2023 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

³³ Кодекс належної практики у виборчих справах: керівні принципи та пояснювальна доповідь ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії Венеція 18-19 жовтня 2002 року URL: <http://surl.li/urixv>

³⁴ Виборчий кодекс: Кодекс України № 396-IX від 31.03.2023 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

такі органи здійснюють організаційну підтримку, забезпечують взаємодію місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, закладів, установ та організацій щодо створення та ведення Реєстру, контролюють виконання рішень розпорядника Реєстру. Регіональний орган адміністрування Реєстру має доступ до статистичних відомостей Реєстру³⁵. Такий орган мав би здійснювати оновлення Реєстру шляхом внесення змін, а також нести повну відповідальність за збереження та достовірність цих даних. Дані Реєстру виборців можуть значною мірою не відповідати дійсності через брак інформації щодо кількості загиблих та безвісно зниклих жителів цих територій. Унаслідок цього така ситуація може призвести до порушення принципу чесних та справедливих виборів, а результат голосування не вважатиметься точним і достовірним. Одним зі шляхів вирішення проблеми актуальності даних у Реєстрі може бути запровадження автоматичної системи внесення даних до Реєстру; звірення даних Реєстру з даними про загиблих та безвісно зниклих у передвиборчий період; оцінювання кадрового забезпечення органів адміністрування реєстрації виборців тощо.

Принцип таємного голосування розкривається через заборону контролювати зміст волевиявлення виборців, встановлювати чи розголошувати зміст волевиявлення конкретного виборця будь-яким чином. Як зазначалося, забезпечення принципу таємного голосування набуває актуальності під час запровадження електронного голосування. Венеційська комісія з цього приводу зазначає, що електронні методи голосування мають бути безпечними та надійними. Їх вважають безпечними, якщо система може протистояти спробам навмисного злому, а надійними — якщо вони здатні функціонувати автономно, незалежно від будь-яких збоїв в апаратному й програмному забезпеченні. Крім того, виборець має бути здатним отримати підтвердження, що він проголосував, і мати змогу за потреби виправити допущену під час голосування помилку без порушення таємниці голосування. До речі, Виборчий кодекс передбачає використання інноваційних технологій у виборчому процесі³⁶.

Зруйновані агресором міста, зокрема інфраструктура, унеможливають проведення виборів на цих територіях шляхом голосування виборцями з безпосередньою присутністю на дільницях. Електронне голосування ж, як альтернатива, має ризики порушення принципу таємного голосування. У науці представлено технічні рішення щодо побудови системи дистанційного голосування в Україні з урахуванням міжнародних вимог та наявної технології проведення виборів³⁷. У місцях, де держава буде неспроможною забезпечити голосування на дільницях, електронне голосування, яке не суперечитиме принципам виборчого права, може стати гідною альтернативою.

Висновки. Аналіз обмеження виборів в умовах правового режиму воєнного стану дає змогу зробити висновок, що встановлена заборона на їх проведення як обмеження народного волевиявлення відповідає принципу пропорційності. Спричинена повномасштабним вторгненням суспільно-політична ситуація в Україні не дає державі змоги належно гарантувати реалізацію основоположних принципів виборчого права. Отже, обмеження виборчого права в сучасних умовах в Україні відповідає легітимній та суспільно необхідній меті й є обґрунтованим. Водночас визнання обмеження людських прав пропорційним є недостатнім. Держава має докласти всіх необхідних зусиль, щоб гарантувати ці права повною мірою. Тому підготовку до майбутніх виборів необхідно розпочинати якомога швидше, щоб повоєнні вибори були демократичними та проведеними з дотриманням основоположних принципів виборчого права. Для цього потрібно вирішити низку правових, організаційних та фінансових питань. Проведення виборів не має бути самоціллю для демократичної держави; вибори мають бути чесними та справедливими, що забезпечується дотриманням принципів виборчого права.

³⁵ Про державний реєстр виборців: Закон України № 698-V від 27.10.2022 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16>

³⁶ Виборчий кодекс: Кодекс України № 396-IX від 31.03.2023 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

³⁷ Вишняковий В.В., Пригар М.П., Воронін О.В. Відкрита система таємного голосування: Управління розвитком складних систем (20 – 2014). С.114.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. European Court of Human Rights: «Aziz v. Cyprus» (2004) С. 24 URL: <https://rm.coe.int/15-case-of-aziz-v-cyprus-ukrainian-translation-/16806b5960>
2. James Anderson, Michael. The presidential election of 1944 / University of Cincinnati, 1990 С.1. URL: <http://surl.li/urjat>
3. The Soldier Voting Act and Absentee Ballots in World War II: article the national WWII museum New Orleans. October 19, 2020 URL: <http://surl.li/urjbd>
4. Барабаш Ю., Берченко Г. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (на досвіді державного будівництва під час російської агресії): Право України 2023 № 2023/01. С. 54. URL: <https://doi.org/10.33498/loou-2023-01-054>
5. Висновки, прийняті під час дев'ятого Діалогу Жана Моне с. Тур'я Пасіка, Закарпатська область, Україна 10-12 листопада 2023 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/74725.pdf>
6. Вишняковий В.В., Пригар М.П., Воронін О.В. Відкрита система таємного голосування: Управління розвитком складних систем (20 – 2014).
7. Голосування громадян України за кордоном: Посольство України в Республіці Польща 4 грудня 2018 року URL: <https://poland.mfa.gov.ua/news/67922-golosuvannya-gromadyan-ukrajini-za-kordonom>
8. Кодекс належної практики у виборчих справах: керівні принципи та пояснювальна доповідь ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії Венеція 18-19 жовтня 2002 року URL: <http://surl.li/urixv>

Перелік юридичних документів:

9. Виборчий кодекс: Кодекс України № 396-IX від 31.03.2023 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
10. Загальна декларація прав людини: Декларація Організації Об'єднаних Націй від 10.12.1948 №995_015 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
11. Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>;
12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Організації Об'єднаних Націй від 19.10.1973 №995_043 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
13. Про визначення існуючого в Російській Федерації політичного режиму як рашизму та засудження його ідеологічних засад і суспільних практик як тоталітарних та людоненависницьких: Проект постанови про Заяву Верховної Ради України від 13.03.2023 №9101 // База даних «Законопроекти» / Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41531>
14. Про державний реєстр виборців: Закон України № 698-V від 27.10.2022 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16>
15. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України №1207-VII від 18.10.2023 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
16. Про затвердження вимог з питань використання та обліку фонду захисних споруд цивільного захисту: Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 579 від 13.09.2022 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0879-18#n18>
17. Про затвердження обсягу видатків для включення до бюджетного запиту за бюджетною: Постанова Центральної виборчої комісії / № 53 / 15 серпня 2023 року URL: <http://surl.li/urjfg>
18. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12.05.2015 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
19. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положення частини восьмої статті 83 Конституції України у системному зв'язку з положеннями частин шостої, сьомої статті 83, пункту 9 частини першої статті 106, частин третьої, четвертої статті 114 Конституції України року № 8-рп/2009 від 28 квітня 2009 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-09#Text>
20. Рішення Конституційного Суду України у справі про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України № 26-рп/2009 від 19 жовтня 2009 року;
21. Рішення Конституційного Суду України у справі про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу № 2-рп/2016 від 1 червня 2016 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>
22. Рішення Конституційного Суду України у справі про індивідуалізацію юридичної відповідальності особи за митне правопорушення № 5-р(II)/2023 від 5 липня 2023 року URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/5-rii2023>
23. Статут Ради Європи: Статут Ради Європи від 05.05.1949 року // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text

References

Bibliography:

1. Barabash YU., Berchenko H. Chy zdatna zakhystryty sebe demokratiia v umovakh viiny? (na dosvidi derzhavnoho budivnytstva pid chas rosiiskoi ahresii): Pravo Ukrainy 2023 № 2023/01. S. 54. URL: <https://doi.org/10.33498/lo-uu-2023-01-054>
2. European Court of Human Rights: «Aziz v. Cyprus» (2004) S. 24 URL: <https://rm.coe.int/15-case-of-aziz-v-cyprus-ukrainian-translation-/16806b5960>
3. Holosuvannia hromadian Ukrainy za kordonom: Posolstvo Ukrainy v Respublitsi Polshcha 4 hrudnia 2018 roku URL: <https://poland.mfa.gov.ua/news/67922-golosuvannya-gromadyan-ukrajini-za-kordonom>
4. James Anderson, Michael. The presidential election of 1944 / University of Cincinnati, 1990 S.1. URL: <http://surl.li/urjat>
5. Kodeks nalezhnoi praktyky u vyborchkykh spravakh: kerivni pryntsyipy ta poiasniuvalna dopovid ukhvaleni Venetsianskoiu komisiieiu na 52-y sesii Venetsiia 18-19 zhovtnia 2002 roku URL: <http://surl.li/urixv>
6. The Soldier Voting Act and Absentee Ballots in World War II: article the national WWII museum New Orleans. October 19, 2020 URL: <http://surl.li/urjbd>
7. Vyshniakovyi V.V., Pryhar M.P., Voronin O.V. Vidkryta systema taiemnoho holosuvannia: Upravlinnia rozvytkom skladnykh system (20 – 2014).
8. Vysnovky, pryiniati pid chas deviatoho Dialohu Zhana Mone s. Turia Pasika, Zakarpatska oblast, Ukraina 10-12 lystopada 2023 roku. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/74725.pdf>

List of legal documents:

9. Konstytutsiia Ukrainy № 254k/96-VR vid 28.06.1996. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>;
10. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava: Pakt Orhanizatsii Obiednanykh Natsii vid 19.10.1973 №995_043 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
11. Pro derzhavnyi reiestr vybortsiv: Zakon Ukrainy № 698-V vid 27.10.2022 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16>
12. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy № 389-VIII vid 12.05.2015 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
13. Pro vyznachennia isnuiuchoho v Rosiiskii Federatsii politychnoho rezhymu yak rashyzmu ta zasudzhennia yoho ideolohichnykh zasad i suspilnykh praktyk yak totalitarnykh ta liudonenavysnytskykh: Proekt postanovy pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 13.03.2023 №9101 // Baza danykh «Zakonoproekty» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41531>
14. Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy: Zakon Ukrainy №1207-VII vid 18.10.2023 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
15. Pro zatverdzhennia obsiahu vydatkiv dlia vkluchennia do biudzhethnoho zapytu za biudzhethnoiu: Postanova Tsentralnoi vyborchoi komisii / № 53 / 15 serpnia 2023 roku URL: <http://surl.li/urjfg>
16. Pro zatverdzhennia vymoh z pytan vykorystannia ta obliku fondu zakhysnykh sporud tsyvilnoho zakhystu: Nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy № 579 vid 13.09.2022 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0879-18#n18>
17. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi pro indyvidualizatsiiu yurydychnoi vidpovidalnosti osoby za mytne pravoporushennia № 5-r(II)/2023 vid 5 lypnia 2023 roku URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/5-rii2023>
18. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi pro sudovyi kontrol za hospitalizatsiieiu nedieezdatnykh osib do psykhiatrychnoho zakladu № 2-rp/2016 vid 1 chervnia 2016 roku URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>
19. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi pro vnesennia zmin do deiaknykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vyboriv Prezydenta Ukrainy № 26-rp/2009 vid 19 zhovtnia 2009 roku;
20. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Prezydenta Ukrainy shchodo ofitsiinoho tlumachennia polozhennia chastyny vosmoi statyi 83 Konstytutsii Ukrainy u systemnomu zviazku z polozhenniamy chastyn shosto, somoi statyi 83, punktu 9 chastyny pershoi statyi 106, chastyn tretoi, chetvertoi statyi 114 Konstytutsii Ukrainy roku № 8-rp/2009 vid 28 kvitnia 2009 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-09#Text>
21. Statut Rady Yevropy: Statut Rady Yevropy vid 05.05.1949 roku // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text
22. Vyborchyi kodeks: Kodeks Ukrainy № 396-IX vid 31.03.2023 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
23. Zahalna deklaratsiia prav liudyny: Deklaratsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii vid 10.12.1948 №995_015 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text